

УДК 21:14

І. В. Бредункандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії

Харківського національного університету будівництва і архітектури

ТЕМА ДОЛІ: ЦИКЛІЧНА МОДЕЛЬ СВІТУ

Філософи, мислителі, вчені на протязі історії виробляли та пропонували «відповіді» на духовні «виклики» сучасних їм часів, перебували у пошуку їх духовних засад. Кожна епоха у вигляді певної есхатологічної системи презентувала окрему релігійну картину світу, на якій ґрунтувалися світоглядні основи, сенсожиттєві установки, ідеали людини та суспільства. Стан світоглядного пошуку стає атрибутом буття сучасної людини у контексті демократичного розвитку людської цивілізації, демократичних цінностей (світоглядного плюралізму культур, демократичних свобод), секуляризаційних процесів. У зв'язку з цим актуальною стає необхідність наукових співтовариств дедалі поширювати світоглядну еволюцію інтелектуальної культури у контексті культивування нових інтерпретацій релігійних феноменів.

Зацікавленість наукових кіл есхатологічною проблематикою (під окремим кутом зору) стверджується культурологічними, історичними, антропологічними, етнографічними роботами. Їх представники висвітлюють певний ракурс феномену (який вивчається). Метою нашого дослідження виступає виробка максимально поширеного погляду на есхатологію (ідею Долі). Саме тому слід звернути увагу на авторський підхід, який полягає у філософському (комплексному) осмисленні теми роботи. Шляхом символічного прочитання артефактів стародавніх культур, виявлення контекстуального поля та експлікацій первісних вірувань, ми наближаємось до реконструкції первинної есхатологічної моделі світу епохи.

Метою статті виступає подальше виокремлення ідеї Долі (її «примітивних» форм існування) у культурному ландшафті первісних спільнот, реконструкція первісної моделі світу.

Стосовно ступеня розробленості проблеми потрібно відзначити, що інтерес до есхатології з позиції релігійної та світської (наукової) думки у тому чи іншому вигляді зберігався на всіх етапах розвитку релігійної свідомості. Есхатологію ми розглядаємо у контексті теми Долі (індивідуальної та загальної). Її антропологічний, культурологічний зріз висвітлюємо під кутом зору робіт М. Еліаде, Дж. Фрезера, Е. Тейлора, А.Я. Гуревича, Ж. Ле Гоффа, Шюре та ін.

Есхатологічну тему Долі ми розглядаємо у контексті двох вимірів її втілення в історії культур. По-перше, з точки зору індивідуальної есхатології (як Долю людської душі за гробом). По-друге, дана ідея розглядається під кутом зору Всесвітньої есхатології (у контексті первісних уявлень про світ, його Долю, світоустрій).

У свій час Е. Тейлор писав про всезагальну теорію анімізму. Він відстоював думку про те, що виключно анімізм став засадничою основою всіх світових вчень про людську душу (її життя і майбутнє), основою релігій. Виходячи з цього твердження, можливо припустити, що трансформація анімістичних уявлень поступово призвела до виробки певних есхатологічних ідей та систем (примітивних та розвинених). У нашому контексті була намічена та окреслена панорама роздумів про шляхи душі (Небесні та Земні). Ми обґрунтовуємо думку, що анімізм є атрибутом свідомості всіх релігійних спільнот (на нашу думку, есхатологічних моделей світу). З одного боку, у контексті загального він породив віру в існування духовної реальності. З іншого боку, під кутом зору індивідуального виміру його осмислення закладає засади уявлень про представників духовних світів та майбутнє життя душ [1]. Останні презентуються у вигляді двох складових свого здійснення. Е. Тейлор вважає, що першу частину означених уявлень являє собою вчення про існування особистої душі після смерті тіла, яке отримало свій

подальший розвиток в історії релігійної свідомості, укорінилось у новітніх релігійних системах. Аксиологічне його навантаження розкривається у світоглядних орієнтирах людства, які воно культивує. Це стосується сенсожиттєвих перспектив, надій на отримання щастя (по цей та інший бік світу), мрій про подолання несправедливостей цього буття, знаходження шляхів досягнення блаженного світу. Другу складову вчень про існування душі, формують уявлення про світобудову, тобто колообіги буття (в які вписані всі душі). У контексті останнього йде мова про їх послідовні існування у різних формах [1]. Ми йдемо за думкою Е. Тейлора, який вважає, що вчення про існування душі після смерті укорінюється у релігійній свідомості людства. Виникає своєрідна світоглядна дихотомія. З одного боку, виокремлюються вчення, релігійні течії, які дотримуються догмату про повернення душі у земне існування (формується історичний вектор роздумів про Долю земну). З іншого боку, отримують розвиток погляди, які виключають зі світоглядної моделі людей здійснення земного втілення душ (концентрують свою увагу на Долі небесній та Небесному Суді). Таким чином, у загальному вигляді ми окреслюємо систему координат наших роздумів.

Комплекс вірувань первісних спільнот складається з «фрагментів» першої і другої світоглядної позиції (які з них виокремились), тобто кола вірувань про Долю душі за гробом. У загальному вигляді світобачення традиційних культур розгортається у циклічному світовідчутті людини, у поглядах про ритмічне оновлення світу через періодичне його руйнування та відродження. Картина універсуму первісної епохи презентувала ідею Єдиного неподільного буття. У нашому контексті (розширено) тему його Долі, яка містить у собі природне та надприродне. Всесвіт мислився як цілісний організм, який потребує щорічного оновлення. Саме тому, виникає необхідність здійснювати певні ритуали, обряди (з метою його «ритмічного» відродження).

Приступимо до окреслення вимірів розгортань релігійних тем, які складають «примітивну» модель світу есхатологічного навантаження. Фундаментальну складову первинної моделі буття займає тема Долі представників потойбічного світу. Думку первісної людини займали вірування у духів, їх надприродні можливості, а саме у їх втілення у навколишню реальність. Цікаво те, що їх Доля «не мислилась» поза межами фізичного світу. Вона актуалізувалась у роздумах про різні форми прояву втілень духовних істот. Отже, у межах індивідуальної есхатології поступово виокремлюється мотив Долі представників потойбічної реальності, який віддзеркалюється у свідомості різних стародавніх спільнот. І, насамперед, презентується у вигляді анімістичних уявлень про духів.

З давніх часів духам приписувалася здатність мандрувати по різним вимірам фізичного буття, впливати на людину, її життя. Розповсюдженою була думка, що духи можуть входити у різні тіла, заражати людину хворобами, її мучити уві сні. Окреслені вірування культивували появу уявлень про злих і добрих духів, про наслідки їх втілень. Так, чхання людини пов'язували зі сходженням духа у тіло людини. Окремі первісні спільноти вірили, що дух пращурів може увійти у тіло нащадка. У такий спосіб перший благословляє останнього. Отже, вважалось, що втілитись міг добрий, або злий дух. У залежності від цього вироблялись сакральні практики по їх вигнанню. Подібні вірування у трансформованому вигляді увійшли у різні релігійні системи наступних часів [1]. У нашому аспекті можна говорити про те, що тема втілення духів вибудовує ідею Долі (представників ду-

ховної реальності), стає її атрибутом (складовою первісної моделі світу).

Зануримось у релігійні погляди первісного буття. Ідея Долі духів розгортається у ранніх уявленнях про духів рослиності. Такий їх різновид отримав назву «дух дерева». Останнім приписувалась здатність втілюватись у дерева, кущі. Їх земні шляхи пролягали від одного дерева до іншого. Духам приписувалися надприродні здібності. Так, первісні люди вважали, що «дух дерева» впливав на сонце (дощ, вітер), був здатний викликати його сяйво. Результатом його «діяльності» було збільшення врожаю, або його знищення. Поступово «дух дерева» став об'єктом уваги та поклоніння. Існували ритуали по його залученню (у певну «домівку») та вигнанню [2]. Вірування у духів дерев були поширені у традиційному суспільстві, розкриваються й в інших вимірах їх осмислення. З одного боку, вони були пов'язані з шанобливим ставленням до рослинного світу (як до джерела їжі), яке віддзеркалює мотив турботи людей за Долю Землі (у локальних масштабах). З іншого боку, дерева наділялися священним сяйвом, сприймалися як «домівка» духів. Останні уявлення відбивали віру людей у Долю душі за гробом, а саме у Долю душ предків (померлих людей), які (на думку дикуна) після смерті перебували у лісах, окремих видах рослинного світу. Древа асоціювалися з померлими людьми. Їх не можна було знищувати. Земля кладовища вважалась священною. З цими уявленнями пов'язані звичайні приношення харчів на могили померлих, які існують у сучасних релігійних культурах, народній свідомості [2].

Тема Долі духів продовжує своє розгортання у віруваннях первісної людини у можливість їх втілень у різні фізичні тіла (фрагментарно вище зазначалось). Поступово відбувається їх обожнювання та візуалізація у зображеннях, починає допускатися можливість їх втілення в інші форми земного буття. Дух дерева починає мислитися у двох модусах свого існування (рослинному та людському). Початковою «формою» його втілення міг бути жрець і цар. Божественне походження володаря племені, клану, роду підкріплюється ідеєю Долі духів (їх втілень у тіло царя). Цікаво, що у просторі первинної свідомості є «зворотний» бік теми Долі духів. Мається на увазі те, що Доля людини мислиться як така, що залежить від представників духовного світу. У літературі існує наступна ілюстрація. Коли первісний дикун стурбований долею царя (втіленого божества), його здоров'ям, фізичним і духовним процвітанням, то різні фізичні негаразди володаря (хвороби, поранення) розглядаються як загроза для життя племені. З метою подолання можливої «кризи» необхідно було усунути знесиленого володаря, тобто його вбити. Такі уявлення супроводжувалися вірою та переконаннями дикуна у те, що дух здійснить миттєвий перехід в інше тіло (більш сильного представника племені). Разом з тим (на рівні первісних уявлень) домінувала віра, що у тілі царя перебуває божественний дух, якому необхідно періодично оновлювати форму втілення. У такий спосіб долається зменшення життєвої сили, його старість, а доля племені покращується.

Таким чином, тема Долі духів весь час рухається навколо земного світу, пронизує його буття. У певному вигляді виокремлюється думка про вплив духовної реальності на Долю представників земного світу. У просторі первинної свідомості проявляється віра, що саме з допомогою духів відтворюється світ, здійснюються чудеса і пророцтва.

Дж. Фрезер стосовно цих поглядів писав, що їх переповнювала віра у втілення безсмертного божественного духа. Іноді такий тип втілення називали натхненням. Існувала й інша форма його прояву, а саме втілення духу, який провокував одержимість. До його різновиду відносили також феномен біснуватості [2]. У змістовному відношенні автор їх розрізняє. Коли відбувався перший вид сходження, то таке втілення супроводжувалось чудесами, а їх «носії» іменувався як людина-бог. У цьому контексті, коли дух втілюється у незвичайну людину (шамана), то починається пророкування. Ці вірування оформлюються у вчення про втілення духів у предмети фізичного світу. Поступово (у такий спо-

сіб) укорінюється думка про безпосередній зв'язок двох світів, а саме пріоритетність духовного світу (залежність від нього земної Долі людей).

Розширюють гілку теми Долі представників божественного світу уявлення первісних спільнот про богів, їх Долю, яка також не усвідомлюється поза межами земного світу. З одного боку, йде мова про сходження вищих істот, божеств. З іншого боку, Доля богів «фіксується» в уявленнях про їх народження, смерть і відродження. Ці вірування були розповсюджені у всіх первісних спільнотах. У різних формах свого прояву вони мандрували по поглядах пастухів і мисливців, пронизували землеробські культури. Тема вмираючого та періодично воскресаючого божества символізувала уявлення про космічні ритми. Вона проходить яскравою ниткою крізь Долю богів (Озіріса та Таммуза, Адоніса та Атиса). Так, Таммуз щороку помирав, спускався у підземне царство. Богиня Іштар вирушала на пошуки коханого. Час її відсутності осмислювався як тимчасове «вмирання» природи. Коли богиня поверталась у супроводі Таммуза, то вся природа починала жити, розквітати [2]. Отже, ми знову стикаємось з думкою про Долю Земну, яка залежить від духовного буття (його представників).

У стародавньому Єгипті ідея Долі богів перебувала у міфів про вмираючого та воскресаючого бога Озіріса, який судив душі мертвих. Тема Долі бога трансформувалась, з одного боку, у віру у вічне існування людської душі. У давньоєгипетських поглядах існувала думка, що якщо після смерті зберегти тіло покійного у вигляді мумії, то померлий отримає можливість повторного життя. З іншого боку, віра в ідею тотального впливу божественного світу на Долю людей. Отже, тема Долі весь час кружляла навколо двох вимірів вселенського буття (духовного та земного). Вона була овіяна надією на подовження, а не припинення фізичного існування людей та Землі. Давні ритуали свідчать про проведення таїнств воскресіння над кожною померлою людиною. Воскресіння рослинного світу асоціювалось з відродженням померлих предків [2]. Ідея Долі богів отримала свій розвиток в античній культурі. «Фіксується» у міфах стародавньої Греції (про Адоніса). У початкових своїх формах Адоніс мислився у вигляді людини, вмираючого від насильницької смерті. У свою чергу давньоєгипетська есхатологічна тема Небесного Суду найде своє втілення (у трансформованому вигляді) у християнській свідомості.

У подальших перспективах ці теми знайдуть своє відображення у подальших міркуваннях релігійної картини світу всіх часів. Тема божественного втілення отримає свій розвиток у релігійних поглядах на Долю героїв, богів, святих. У просторі циклічної моделі світу ця гілка релігійних уподобань розквітне у роздумах про Долю (шляхи) душ, вписаних у всезагальний процес колообігів буття, який розгортається та «фіксується» у віруваннях про «відхід» та «повернення» душ (духів), їх втілення.

Зустрічною лінією наших роздумів (первісної моделі світу) стає есхатологічна тема Долі душі (індивідуальної), яка пов'язана з феноменами поцейбічної реальності. На протязі історії існування людства саме людині були притаманні такі природні явища як втрата свідомості, стан екстазу, які пов'язувалися з виходом душі з тіла, культивували віру в її існування. У цьому сенсі містичний досвід шаманів був осередком виникнення вірувань у Долю людської душі (закладав засади уявлень про есхатологічні перспективи її існування).

Ідея Долі (індивідуальної) закладається у глибинах первісної свідомості та повертає нас знову до епохи «неолітичної революції», а саме до теми Долі Землі. Характерною особливістю останньої було те, що вона принесла людству відкриття землеробства (у певному аспекті висвітлювалось). На основі постійних спостерегань за природою поступово виникає циклічне, кругове розуміння часу. Як зазначалось вище, це було пов'язано з щорічним ритмом вмирання та відродження рослиності. Тема Долі земної кружляє саме навколо ідеї народження, смерті та воскресіння рослинного світу. Вона існувала на всіх історичних етапах, була навіяна самою дій-

сністю. Можливо на її підставі і виникає надія людини на вічне життя, на можливість подолання смерті, яка укорінюється у поглядах на Долю душі (віруваннях про повернення її у земне буття). Отже, циклічна модель світу породжує погляди на процеси фізичної реальності як на переходи життя від одного стану до іншого (від духовного до земного та навпаки). Доля людини також мислилася у категоріях рослинного світу (народження, смерть, відродження), єдиного ритму Всесвіту. Про це свідчать артефакти культур, обряди поховань. У просторі первісної свідомості закладаються надії на можливість продовжити буття природного світу, які отримують своє втілення у ритуалах та обрядах наступних часів. Під нашим кутом зору йде мова про вектор ідеї Долі Землі, її вічного буття.

Дж. Фрезер згадував, що колишні традиції та вірування зберігаються у сучасних поглядах. Це стосується обрядів, коли виготовляють опудало з соломи (трансформована ідея «духа дерева»). З одного боку, його знищення символізує смерть. З іншого боку, повернення весни (відродження рослинного світу), тобто життєвої сили. Іншими словами, остання перетікає від одної форми до іншої, весь час коловертается, оживлює весь світ. Подібні контексти закладені у святкуваннях масляниці (з часів стародавніх слов'ян) у вигляді відродження духу життя [2]. Первісна свідомість віддзеркалює уявлення про небесні світила (їх щоденне вмирання та відродження). Сонце уособлювало собою стабільність космосу. Як наслідок, обряди традиційної культури були спрямовані на підтримку його могутності. Сонце забезпечує довговічність Всесвіту, дає надію на продовження життя. Поряд з цими віруваннями існувала і місячна символіка, яка відбивала ідею родючості світу [1, 2]. Отже, йде мова про Долю Всесвіту.

У ході аналізу доісторичних уявлень (зазначеного вище) ми весь час стикаємось з думкою, що у їх межах формувались зародки ідей есхатологічного навантаження. Саме з них почне свій шлях тема Долі у різних формах її здійснення. З часом вона увійде у простір різних релігійних поглядів, стане відправним пунктом у побудову есхатологічних моделей світу. Первісна свідомість закладає первинну систему координат індивідуальної есхатології, у певному вигляді «намічає» інші її модуси здійснення в історії культур. У не проявленому вигляді окреслює виміри осмислення теми Всесвітньої есхатології (у вигляді теми Долі Землі).

Осмислення теми Долі у просторі традиційної культури дозволило виокремити модуси її прояву, подолати та обґрунтувати погляд на есхатологію не як виключно «продукт» християнського світу, а як більш широкий феномен, який має давню історію свого походження та еволюції. Отже, розширити релігієзнавчий дискурс та усталені уявлення релігійного змісту.

Встановлено, що ідея Долі (у тому чи іншому вигляді) була присутня у віруваннях первісних спільнот, проросла з анімістичних уявлень. На її засадах оформлювались вчення про душу, її майбутні Долі (шляхи небесні та земні). Ідея індивідуальної есхатології формується у віруваннях існування душі після смерті. Вимір загальної есхатології (її фрагменти) окреслюється в уявленнях про Долю душ, їх колообертання (у просторі циклічного буття).

Література

1. Тейлор Э. Первобытная культура / Э. Тейлор. – М. : Социально-экономическое издательство, 1939. – 567 с.
2. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии : пер. с англ. / Дж. Жд. Фрезер. – М. : Политиздат, 1980. – 831 с.
3. Элиаде М. История веры и религиозных идей: От каменного века до элевсинских мистерий / Элиаде Мирча. – М. : Академический Проект, 2008. – 622 с.

Анотація

Бредун І. В. Тема долі: циклічна модель світу. – Стаття.

У статті автор продовжує ретроспективний аналіз ідеї Долі. Під кутом зору релігійних уявлень первісних культур розкриваються виміри її зародження та формування. У статті культивується авторський підхід, який полягає у філософському (комплексному) осмисленні теми, шляхом символічного прочитання артефактів стародавніх культур, виявлення контекстуального поля та експлікації первісних вірувань, автор наближається до реконструкції «примітивної» есхатологічної моделі. Ідею Долі автор розглядає у контексті двох вимірів її втілення в історії культур. По-перше, з точки зору індивідуальної есхатології (як Долю людської душі за гробом). По-друге, дана ідея розглядається під кутом зору Всесвітньої есхатології (у контексті первісних уявлень про світ, його Долю, світоустрій). Автор встановлює, що ідея Долі (у тому чи іншому вигляді) була присутня у віруваннях первісних спільнот, проросла з анімістичних уявлень. На її засадах оформлювались вчення про душу, її майбутні Долі (шляхи небесні та земні).

Ключові слова: індивідуальна, ідея, Доля, земна, небесна, есхатологія.

Аннотация

Бредун И. В. Тема судьбы: циклическая модель мира. – Статья.

В статье автор продолжает ретроспективный анализ идеи Судьбы. Под углом зрения религиозных представлений первобытных культур раскрываются измерения ее зарождения и формирования. В статье культивируется авторский подход, который заключается в философском (комплексном) осмыслении темы, путем символического прочтения артефактов древних культур, выявления контекстуального поля и экспликации первобытных верований, автор приближается к реконструкции «примитивной» эсхатологической модели. Идею Судьбы автор рассматривает в контексте двух измерений ее воплощения в истории культур. Во-первых, с точки зрения индивидуальной эсхатологии (как Судьбу человеческой души за гробом). Во-вторых, данная идея рассматривается под углом зрения Всемирной эсхатологии (в контексте первоначальных представлений о мире, его Судьбе, мироустройстве). Автор устанавливает, что идея Судьбы (в том или ином виде) присутствовала в верованиях первобытных сообществ, проросла из анимистических представлений. На ее основе оформились учения о душе, ее будущей Судьбе (пути небесных и земных).

Ключевые слова: индивидуальная, идея, Судьба, земная, небесная, эсхатология.

Summary

Bredun I. V. The theme of fate: a cyclical model of the world. – Article.

In the article the author continues the retrospective analysis of the idea of Fate. From the angle of view of religious representations of primitive cultures, the dimensions of its origin and formation are revealed. The article cultivates the author's approach, which consists in the philosophical (complex) comprehension of the topic. Through the symbolic reading of artifacts of ancient cultures, the discovery of a contextual field and explications of primitive beliefs, the author is approaching the reconstruction of a "primitive" eschatological model. The author considers the idea of the Fate in the context of two dimensions of its embodiment in the history of cultures. First, from the standpoint of individual eschatology (like the Fate of the human soul behind the coffin). Secondly, this idea is considered from the angle of the World eschatology (in the context of the primitive notions of the world, its destiny, world order). The author states that the idea of Fate (in one form or another) was present in the beliefs of primitive communities, sprouted from animistic notions. On its basis, the doctrine of the soul, its future destinies (the paths of heaven and earth) were made.

Key words: individual, idea, Fate, earth, heaven, eschatology.